

Cahan AĞAMİROV
Gəncə Dövlət Universiteti
Xarici dillər kafedrası
E-mail: cahan47@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜYÜN TƏRRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Gəncə, Azərbaycan türkü, şeir, tərrənnüm

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının şah əsəri “Xəmsə”dir. Xəmsəyə daxil olan 5 poema və şairin şeirlər divanı farsca yazılmışdır. Buradan bir sual meydana çıxır ki, nə üçün Nizaminin özü türk olduğu halda əsərlərini farsca yazmışdır? Məsələ burasındadır ki, Orta və Yaxın Şərqi elmi dili ərəb dili, şeiriyət dili isə fars dili qəbul edilmişdir. Nizami də bu əsnədən kənara çıxma bilməzdi. Digər tərəfdən türk dili o dövrdə özünün yüksək səviyyəsində deyildi. Bu hal fars ədəbiyyatının əsasını qoyan böyük Firdovsi, ərəb dilini gözəl bilən Xəyyamdan sonra yazıb-yaradan türkdilli şairlər Xəqani, Əbül Əla Gəncəvi, Məhsəti və təbii ki, Nizamidə özünü göstərmişdir. Elə onu demək kifayətdir ki, fars dili və fars ədəbiyyatı Hindistan kimi böyük dövlətə 300 il hakim kəsilmişdir. Azərbaycanda bu əsnə XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Nizami türk olduğunu əsərləri boyu göstərmiş və əsas mənbəyini türklükdən aldığına dəfələrlə vurğulamışdır. Əsərlərini farsca yazsa da, türk qaynaqlarından faydalanması buna bariz nümunədir. Şair özü qeyd edir ki, mən şifahi xalq ədəbiyyatının türk qolundan istifadə etmişəm.

Əfsanə və rəvayətlər, nağıl və dastanlar, qissə və hekayələr-xalq arasında yaranıb yaşayan söz inciləri həmişə Nizami Gəncəvi üçün istifadə mənbəyi olmuşdur. Şair, xalqın yaratdığı nə varsa, onu əldə edib, məqsəd və amalına uyğun şəkllə salaraq yenidən xalqa qaytarmışdır. Bəhrələndiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Cəmiyyətə düzgün istiqamət verməyi, əsl insanlıq xüsusiyyətlərini təbliğ etməyi birinci dərəcəli vəzifə kimi şair qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Ulu babalarımızın, el ağsaqqalı dədələrimizin və ağbirçəklərimizin çox qədim çağlardan seçib yaratdığı xalq önekləri də bu baxımdan rəğbət doğurur. Düha sahibləri istər öz dövrü üçün, istər də özündən sonrakılar üçün bu əsnəni miras qoymuşlar Ölməz ideyalar sahibi Nizami Gəncəvi də bu yolun yolçusu olmuşdur. O özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq həyatı bəzəyən, ona rəvnəq verən yeni amallı insan görmək arzusu ilə yaşamışdır. Elə buna görə də Nizami Gəncəvinin arzu və amalına uyğun olan zəngin söz xəzinəsi, uyarlı folklor nümunələri onun istinadgah nöqtəsi olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin ilk məsnəvisi “Sirlər xəzinəsi” folklorlardan istifadə etmək baxımından özünəməxsus sirlərə malikdir. İstər əsərin mövzusu, habelə burada əksini tapan bədii qayə və fikirlər, şairin gəldiyi nəticələr bütün məziyyətlərinə görə zərif tellərlə xalq ədəbiyyatına bağlıdır. Elə buna görə də akademik H.Araslı “Sirlər xəzinəsi” əsərinin bədii dəyərindən bəhs edərkən yazmışdır:

“Əsərin canını iyirmi məqalət təşkil edir. Nizami hər məqalətdə bir məsələ qoyub, irəli sürdüyü fikri atalar sözləri kimi dərinmənalı beytlərlə canlandıraraq məişətdən, tarix və xalq ədəbiyyatından istifadə ilə yaratdığı hekayələrlə öz mütərəqqi görüşlərini daha bədii bir tərzdə aydınlaşdırır” [4,7].

Rəngarəng süjetli “Sirlər xəzinəsi” əruz vəzninin səri bəhrində yazılmışdır. Şair bu bəhri əsərin mövzu dairəsinə, mənə çalarlığına, tərz və ahənginə uyğun şəkildə seçmişdir. Səri

bəhrində olan maraqlı ritm, oynaq, şux və cəld musiqi ahəngi Azərbaycan aşıq musiqisinin bəzi qollarına uyğundur. Bəhrin təfilələri əsərin məzmunu, məqsədi və nəticəsi ilə bağlıdır. Elə buna görə də məsnəvi əvvəldən axıra qədər Azərbaycan folkloru, aşıq ədəbiyyatı ənənələri, müdrik söz ustalarının dünyagörmüş ərənlərin öyüd və nəsihətlərini xatırladır. Bu da xalqdan gələn çox qədim, ulu bir ədəbi ənənədir.

“Sirlər xəzinəsi” əsərində mövzu ilə nəticə, musiqi ilə təfilə, məzmun ilə məqsəd bir-birini tamamlayır. Şeirli sənət əsəri kimi insanı ovsunlayır. Bu baxımdan şairin sənətkarlıq qayəsinə, yazıb yaratmaq üsuluna, təxəyyül və zəkasına heyran qalmaya bilmirsən.

Ölməz söz ustası Nizami Gəncəvinin ikinci böyük əsəri “Xosrov və Şirin” dastanıdır. 1180-ci ildə yazıb qurtardığı bu məsnəvini Atabəylər dövlətinin qüdrət hökmdarlarından biri olan Məhəmmədcahan Pəhləvan ithaf etmiş, lakin hökmdarın vaxtsız ölümünə görə ona çatmamışdır. Məhəmmədcahan Pəhləvanın qardaşı Qızıl Arslan hakimiyyət başına gəlmiş, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”i ona bağışlamışdır.

Nizami Gəncəvi “Beşliy”inə daxil olan məhəbbət dastanı “Xosrov və Şirin” şairə dünya şöhrəti qazandırmışdır. Bu məsnəvi əsəri şairi daha da məşhurlaşdırmışdır.

“Xosrov və Şirin”in vüsəti, bədii dəyəri, ideya kamilliyi, əsərin məqsəd və məzmunu, forma və quruluşu, humanizm və xəlqiliyi ilə yanaşı, şairin seçdiyi təsvir üsulu, vəzn, qafiyə və s. sənətkarlıq məsələləri şairin şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur.

“Xosrov və Şirin” dastanı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox işlənən, özünün gözəl musiqi çalarlığı ilə diqqəti cəlb edən, xoş avazlığı ilə ürəkləri oxşayan, səs tonu ilə ürəyə yatan əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılmışdır. Şair bu bəhrin: məFİLün məFİLün fəUlün təfilələri əsasında həmişəyaşar məhəbbət dastanı yaratmışdır.

“Xosrov və Şirin” əsəri Nizami Gəncəvinin dünyagörüşünün, tarixi hadisələrə və şifahi xalq yaradıcılığına şair baxışının qiymətli incisidir. Bu əsərdə tarixi faktlarla Azərbaycan folklor qaynaqlarının üzvü surətdə birləşməsi çox səciyyəvidir. Deməli, “Xosrov və Şirin” dastanında tarixi hadisələrlə yanaşı, əfsanə, rəvayət, nağıl və s. folklor nümunələri və xalq yaradıcılığının bir sıra motivləri özünə köklü şəkildə yer tapmışdır. Bu da şairin humanizm və xəlqiliyi ilə bağlıdır. Elə buna görə də H.Araslı haqlı olaraq “Xosrov və Şirin”in orijinallığından və onun istifadə qaynaqlarından bəhs edərək yazmışdır:

“Şair tarixdən məlum hadisələrin təsvirində də təkrar yolu ilə getməmiş, mövzu ilə əlaqədar ciddi axtarışlar aparmış, Azərbaycandakı əlyazmaları axtarıb öyrənmiş, Azərbaycan ərazisində Fərhadı istinad edilən tarixi nişanələr və xalq rəvayətlərindən faydalanmışdır” [7,7].

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi təkcə folklor nümunələrinə deyil, həm də tarixi abidələrə, əlyazmalarına söykənərək, insanı heyrətləndirən bir əsər yaratmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, bir çox tədqiqatçılar, əsasən, şairin xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə belə bir məhəbbət dastanını yaratdığını söyləmişlər. Bu da şübhəsiz “Xosrov və Şirin”in yüksək sənət nümunəsi olması və onun xəlqiliyi ilə bağlıdır. Haqlı olaraq bu barədə söhbət açan M.Rəfil yazmışdır:

“Nizami “Xosrov və Şirin” haqqında olan zəngin əfsanənin üzərində işləməyə başlayır. O, öz materiallarını yalnız yazılı ədəbiyyatdan deyil, bəlkə başlıca olaraq xalq rəvayətlərindən, Azərbaycan xalqının folklorundan götürür” [9,44].

Şairin şifahi xalq yaradıcılığından istifadə etməsini təkcə folklor tədqiqatçıları, tarixçi və filoloq alimlər, şərqşünaslar deyil, Nizami Gəncəvinin özü də dönə-dönə təsdiq etmişdir. Şairin “haman söz sahibi ixtiyar qoca əhvalatdan belə xəbər verir” [7,271]-deməsi məgər onun folklorlardan istifadə etməsini təsdiqləmir? Bu səpkidə olan Nizaminin işarələri, ifadələri, fikirləri açıq şəkildə göstərir ki, folklor nümunələri onun üçün əsas qaynaq olmuşdur. O, həmişə dünyagörmüş qocaların söhbətlərindən istifadə etmişdir. Söz, sənət sahiblərinin söylədikləri folklor inciləri şairin arxalandığı qaynaqlardır.

Nizami Gəncəvi xalq arasında olan adət-ənənələrdən həmişə bəhrələnmişdir. Bu barədə çox mübahisə açmaq fikrində olmasaq da, bəzi paralel və oxşarlıqlardan bəhs etmək yerinə düşər.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan türkləri içərisində hələ çox qədimdən bəri yuxu görmək və onu yozmaq adət-ənənəsi geniş şəkildə olmuşdur. Bunu təkcə şifahi xalq ədəbiyyatı qaynaqlarında, ən möhtəşəm abidə sayılan “Kitabi Dədə Qorqud”da, hətta yazılı ədəbiyyat nümunələrində də görmək olar. Yaxud, xalq nağıllarımızın əksəriyyətində yuxu görmə, onun yozumu haqqında istənilən qədər misal göstərmək mümkündür. Bu motivi biz eyni ilə “Xosrov və Şirin”də görürük.

“Xosrov və Şirin” dastanında məlum olur ki, Xosrov Şəkərlə evləndikdən bir müddət sonra o, əyanları ilə ova çıxır. Oradan yolunu Şirinin qəsrinə salır. Lakin Xosrovun yağlı dilinə aldanmayan Şirin darvaza qapılarını açmır. Buradan Xosrov peşman qaydır, düşərgədə yatır və yuxu görür. Yerindən həyəcanla qalxaraq yuxusunu yozmağı Şapurdan tələb edir. Şapur yuxunu yozarkən bildirir ki, Şirin bura gələcək. O, təklif edir ki, bu xoş xəbər münasibəti ilə sabah yaxşı bir məclis qurulmalıdır.

Yaxın və Orta islam Şərqiində ədəbi məktəb yaradan, dünya ədəbiyyatında özünə xüsusi yer tutan Nizami Gəncəvi əvəzsiz sənətkardır. O, həm də “Leyli və Məcnun” mövzusunda yeni bir məsnəvi – dastan yaratmaqla əfsanəni yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Şair bu mövzu ilə dünya şöhrəti qazanmış və ərəb əfsanəsini əbədiləşdirmişdir. Nizamidən sonra 150-yə yaxın “Leyli və Məcnun”un yazılması bunu təsdiq edir.

Nizaminin istifadə qaynaqlarını nəzərdən keçirsək, aydın olur ki, o, başqa əsərlərində olduğu kimi, “Leyli və Məcnun” dastanında da yazılı və şifahi məxəzlərlə vəhdətdə olmuşdur. “Leyli və Məcnun” mövzusu ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər tarixin hər hansı bir bölümündə Ərəbistan yarımadasında və ya qədim Babilistanda əmələ gəlsə də, onun yayılma hüduuqları çox geniş olmuşdur. Hətta Azərbaycanda bu mövzunun həm yazılı həm də şifahi şəkildə yayılmasına dair örnəklər vardır.

“Leyli və Məcnun” mövzusu müxtəlif şəkildə çox erkən çağlardan xalqımızın dilinin əzbəri olmuşdur. Bu faciənin nağıl, əfsanə, rəvayət motivləri ilə səsləşməsi bir yana qalsın, Leyli ilə Məcnunun düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə dair rəngarəng Azərbaycan bayatılarına rast gəlirik. Bu da onu göstərir ki, “Leyli və Məcnun” mövzusu ilə bağlı xalq arasında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər geniş yayılmışdır. Bayatı yaradanlar düşdükləri vəziyyətlə əlaqədar öz dərdlərini bu aşiq və məşuqənin həyatı ilə bağlamağa çalışmışlar. Yaxud, mövzunun təsiri ilə Leyli və Məcnuna dair müxtəlif motivli bayatılar demişlər. Məsələn:

Sürünü sürün dağa,
Duman gəl bürün dağa.
Leylisi itmiş Məcnun
Salıbdır bir ün dağa [5,15].

Yaxud:
Gözüm qaldı o qaşda,
O kiprikdə, o qaşda.
Məcnun tək divanəyəm,
Gəzirəm dağda, daşda [5, 16].

Göründüyü kimi, birinci bayatıda Məcnunun ah-naləsindən, dağa-daşa səs salmasından söhbət gedirsə, ikinci bayatıda, bayatı yaradan, yaxud söyləyən şəxs özünü Məcnuna müqabil tutur, onun kimi divanə olduğunu söyləyir.

Şeir təbiətli xalqımızın folklor nümunələrini araşdırdıqca bu xalqın qaynar bulağa bənzər ilhamına qibtə etməyə bilmirsən. “Leyli və Məcnun” mövzusu ilə bağlı biri digərindən gözəl səsləşən onlarla bayatılar-bir tərəfdən xalqımızın şeirə, ədəbiyyata münasibətini göstərsə, digər tərəfdən istedad və bacarığını ortaya çıxarır:

Ay gedir batar indi,
Nazlı yar yatar indi.
Leylinin bazarında
Məcnun can satar indi [6, 35].

Yaxud:
Yar qoydu bağda məni,
Nə ağır çağda məni.
Ölsəm Məcnun tək ölüm.
Gəzsinlər dağda məni [6, 37].

Məcnunu Ərəbistan səhralarında deyil, yerli şəraitlə bağlı hər tərəfdən əhatə olunmuş himayədarlıq mücəssəməsi sayılan dağlarda axtarmaq, bayatılarda bir ənənəvi deyim üsuludur. Bu, həm də mövzuya dərinlən bağlılıqdan irəli gəlmişdir. Azərbaycanın hər küncündə, bucağında pöhrələnən xalq inciləri yaradıcı şəxsiyyətlərin dünyagörüşünə uyğun şəkildə meydana çıxmış, inkişaf etmiş və yayılmışdır:

Bülbülsüz bağda nə var?
Bu qəmgin çağda nə var?
Kül başına a Məcnun.
Leylisiz dağda nə var? [6, 179].

Bayatı yaradan dağı da Leylisiz görmək istəmir. Bu yolla Məcnunu bir növ danlayır, qarğışlar, tənə edir.

Leyli və Məcnunla bağlı yaranan Azərbaycan bayatılarının əksəriyyəti aşıqin cəmiyyətdən üz döndərüb, dağlara arxalanması ilə də mənalandırılır. Məsələn:

Əzizim dağda qara,
Gün düşüb dağda qara.
İtirmisən Leylini,
Məcnun ol dağ-dağ ara [6, 20].

Yaxud:
Bülbüləm dağ gəzərəm,
Ölmərəm sağ gəzərəm.
Leylini itirmişəm,
Məcnunam dağ gəzərəm [6, 45].

Yaxud da:
Dağ aşdı, Leyli getdi,
Leylinin meyli getdi.
Gözlədi yar gəlmədi,
Küsüb, gileyli getdi [6, 167].

Nizaminin “Leyli və Məcnun” dastanından danışarkən, şübhə etmədən demək olar ki, şairin yaradıcılığından çox-çox əvvəl bu mövzu Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Əlbəttə, nümunə üçün gətirdiyimiz bir neçə bayatı ilə heç də kifayətlənə bilmərik. Bizə məlumdur ki,

hələ Nizamidən bir əsr əvvəl yazıb yaradan Qətran Təbrizi Azərbaycanı addım-addım gəzmiş, gah Gəncə, gah Təbriz, gah da Naxçıvan saraylarında fəaliyyət göstərmişdir. O, xalqa yaxın olmuş, Azərbaycan folklorunun əfsanə, rəvayət, atalar sözü və zərb-məsəllərinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Əsərlərində folklor nümunələrindən – qəzəl, qəsidə qitə və məsnəvilərdən bol-bol istifadə etmişdir. “Leyli və Məcnun” əfsanəsinə də biganə qalmamışdır. Yeri gələndə bu aşiq və məşuqənin adlarını ürəkaçıqlığı ilə çəkmiş, özünün lirik qəhrəmanlarının həyəcanları ilə uyuşdurmuşdur. Qətran Təbrizinin Leyli və Məcnunun adlarını dönə-dönə çəkməsi və onlara müraciət etməsi bizi belə bir qəti qənaətə gətirir ki, Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı zəngin və rəngarəng variantlar yaranmışdır.

Qətran Təbrizinin XI yüzillikdə çox cavan çağlarında Gəncədə hakimiyyət başında olan Şəddadilər sülaləsinin sarayında izzətlə, hörmətlə qəbul edilməsi həqiqətdir. Bu da gerçəkdir ki, XI əsrdə Gəncə güclü inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş mədəni mərkəzlərdən biri idi. Gəncədə yazılı ədəbiyyatla yanaşı şifahi xalq yaradıcılığı da yüksək səviyyədə olmamış deyildi. Ticarət mərkəzi kimi Yaxın və Orta Şərqdə hərəkət etmək üçün Gəncədən keçmək, bu şəhəri bir daha şöhrətləndirmiş, iqtisadi-siyasi və mədəni həyatına güclü təkan vermişdir. Ona görə də, XI yüzillikdə Gəncədəki həyatın bütün sahələrinin inkişafı Qətran Təbrizini özünə cəlb etmiş, öz təbii gözəlliyi və folkloru ilə şairin yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Qətran Təbrizi Şəddadilərin nümayəndələrini mədh edərək Azərbaycanca geniş yayılan əfsanə və rəvayətlərdən, tarixi və yarım-tarixi hadisələrdən istifadə etdiyi kimi, “Leyli və Məcnun”la bağlı olan motivlərdən də bəhrələnmişdir.

Ölməz söz ustasının dördüncü irihəcmli əsəri olan “Yeddi gözəl” dastanı da maraqlı qaynaqlardan qidalanmış, büllür və səfalı bulaqlardan bəhrələnmişdir. Həmişə xalqın arzu və istəyi ilə yaşayan, onun mənəviyyatını duyan Nizami Gəncəvi əsərləri ilə xalqa xidmət etmişdir. Yəni xalqdan öyrənməklə bərabər əsərlərində onun istək və arzularını, düşüncə və amalını əks etdirərək onun özünə qaytarmışdır. Ona görə də, şairin yaradıcılığı yuxarı təbəqəyə deyil, xalq kütləsinə xidmət edən misilsiz abidə kimi diqqəti cəlb edir. O, xalqın yüz illər, min illər boyu düşünüb arzuladığı fikirləri yeni boyalarla, folklor nümunələri ilə cilalamış rəngarəng şəkllə salmış, sonra isə xalqa qaytarmışdır. Folklor həm də şairin elmi düşüncələrinin bədi şəkildə yazıya köçürülməsinə kömək etmiş, onu bəşəriyyət tarixində misilsiz şəxsiyyət kimi əbədiləşdirmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etmək “Yeddi gözəl” əsərində qabarıq, rəngarəng və daha ecazkar şəkildədir. Əsərdə atalar sözləri və zərb-məsəlləri, rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan nümunələrindən başqa, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan janrların bir çox motivləri, ünsürləri uyuşa-uyuşa ən qüdrətli sənət nümunəsi kimi meydana çıxmışdır. “Yeddi gözəl” əsəri mifoloji ünsürlərdən başlamış, dövrünün ən yüksək elmi olan astronomik məsələlərlə yanaşı, tarix, coğrafiya, kimya, həndəsə, riyaziyyat, tibb, təbiət, ədəbiyyat və sair sahələrdən hər cür geniş şəkildə bəhs açır, bizi isə maraqlandıran folklor məsələləridir.

Nizami Gəncəvi hər hansı bir əsərini yazmağa başlarkən, hər şeydən əvvəl yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri əldə etməyə çalışmışdır. Bunu bizdən də xeyli əvvəl duyan mərhum akademik H.Araslı haqlı olaraq yazmışdır ki, Nizami hər hansı bir əsəri yazmağa başlarkən onun materialı üzərində uzun zaman işləmişdir. O, yalnız yazılı məxəzlərdən deyil, eyni zamanda, xalq içərisində məşhur olan və ağızdan-ağıza dolaşaraq gəzən rəvayətlərdən, nağıllardan, qoca kişilərin söhbətlərindən diqqətli surətdə istifadə etmişdir.

Deməli, “Yeddi gözəl” əsərini yaratmaq üçün şair həm qədim kitabları, özünün dediyi kimi, “Buxari, Təbəri əlyazmaları” nəzərdən keçirmiş, qocaları dinləmiş, nəticədə, uzun zəhmətin bəhrəsi olan bu əsəri tamamlamışdır:

Yenə də gizli kitabların hamısını aradım-
Dünyanın ucqarlarında dağılmış (kitabları),

Ərəb və dəri dilində (deyilmiş) sözləri,
Buxarı və Təbərinin əlyazmalarını,
Və başqa pərakəndə nüsxələri ki,
Müxtəlif evlərin (sarayların) xəzinələrində saxlanırdı.
Əlimə düşən vərəqlərin
Hamısını bir kisəyə yığdım.
Bütün bunların hamısını qələmə alıb,
(Kitaba) başlıq (ünvan) seçdim [8, 26].

Nizami Gəncəvi yazılı mənbələrlə yanaşı, xalq ədəbiyyatından istifadə etdiyini bəzən açıq bildirmiş, bəzən də buna dolayı yolla işarə etmişdir. Bizə belə gəlir ki, “Bu kitabın qəsrini atəşpərəstlərin Zənd (kitabı) kimi, yeddi gəlin ona görə bəzədim ki, çərxin (fələyin) gəlinləri bir dəfə mənim gəlinlərimə baxıb, öz sığal-bəzəklərinə və işlərinə münasib hərəsi birini özünə yar seçsin” [7, 26]-deməsi yeddi nağılla bağlıdır. Yeddi ölkənin nümayəndəsi, yeddi şahzadə gəlinin hər birinin söylədiyi rəngarəng və ayrı-ayrı xüsusiyyətlərə malik olan nağılların bu səpgidə verilməsi əsəri yazılı mənbələrdən xeyli uzaqlaşdırır. Şairin çox şifahi ədəbiyyata söykəndiyini mübahisəsiz, inandırıcı şəkildə meydana çıxarır. Bu da bizə məlumdur ki, yeddi rəqəmi çox öncə, istər tarixi mənbələrdə, istərsə də Şərqi folklorunda, o cümlədən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında müqəddəs hesab edilmişdir. Hələ eramızdan əvvəl qədim Babilistanda yeddi günbəzin olması haqqındakı qeydlər, qədim və orta əsrlərdə yeddi iqlimin astronomik elmi təsviri, gecənin qurtarmasını və gündüzün yaxınlaşmasını göstərən “ülkər doğdu” ifadəsinin yeddi ulduza təzahür etməsi, həftənin yeddi gündən ibarət olması və s. amillər müqəddəsləşdirilmiş, onun haqqında müxtəlif formada folklor nümunələri yaranmışdır. Azərbaycanlılara mənsub olan “Yeddi dəfə ölç, bir dəfə biç” atalar sözündən başlayaraq, ilin axırını çərşənbə gününün “Yeddiləvin” adlanması, həmin gündə mütləq şəkildə yeddiləvin (yeddi rəng) yeyinti məhsullarının alınması, çərşənbə günü axşamı ailənin qabağında olması, Novruz bayramı günlərində onun qalığının zövq ilə düzülməsi, şübhəsiz, qədim alət-ənənələri yada salır. Bu da tarixən bizə məlumdur ki, hələ eramızdan çox-çox əvvəl yaranan atəşpərəstlik ayinləri ilə, bahar-yaz bayramı ilə, təbiətin oyanması özünü bariz şəkildə ortaya atır. “Yeddi gözəl” əsərində “Yeddi günbəz”in yeddi rənglə rənglənməsi, Bəhrəmin hər bir günbəzin rənginə uyğun geyinməsi, şahzadələrin həmin rənglərə uyğun nağıllar söyləməsi Nizami Gəncəvidən əvvəl və ya Nizami dövrü astronomik elmi məsələlərilə nə qədər bağlansa da, şairin elmi dünyagörüşü əsasında təhlil edilsə də, bu daha çox xeyrin şər üzərində qələbəsi ilə bağlıdır və burada qaranlıqdan işığa doğru, xoşbəxtliyə, gələcəyə ümid təbliği əsas yer tutur. Rənglər xalq folklorunda rəmzi rol oynadığı kimi, bu da müəyyən dünyabaxışla, təsəvvürlə əlaqədardır. Bizə məlumdur ki, çox qədimlərdə qövs-quzeh üzərində göy rəngin üstünlüyü bolluqla, qırmızı rəngin üstünlüyü müharibə ilə, sarı rəngin üstünlüyü qəhətlik, aclıqla bağlı şərh edildiyi kimi, şübhəsiz, yeddi rəng də müəyyən rəmzi mənalara əlaqədardır. Çox geniş yayılan yeddi rəngin özünü Nizami Gəncəvi, bizcə, xalqdan almış, Bəhrəmlə bağlı olan əfsanə və rəvayətlərə don geydirib, qiymətli bədii əsər yaratmaq üçün rəmzi məna daşıyan rənglərdən istifadə etmişdir. Rənglərin xalq adət-ənənələrində oynadığı rolun “Yeddi gözəl”lə bağlı olması qəribə maraqlıdır, hətta, “Yeddi gözəl”də olan rənglərlə, “Yeddiləvin”də olan rənglər bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, xalq ənənələrinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına təsiri, şairlə xalqın ünsiyyətindən doğmuşdur. “Yeddi gözəl” əsərinə görə rənglər aşağıdakı şəkildə sıralanırlar:

Qara, sarı, yaşıl, qırmızı, firuzə, səndəli və ağ. Bu sıralanma qara rənglə başlayıb ağ rənglə sona çatır. Bunu biz “Yeddiləvin”də aşağıdakı şəkildə görürük: Qara xurma, innab, qoz, iydə, fındıq, tut qurusu, ağ rəngdə şirini. İndi yaşamaqda olan “Yeddiləvin”in sıralanması da qara xurma ilə başlayıb, ağ şirini ilə başa çatır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xalq adət-ənənələri, əfsanə və rəvayətlər, bir sözlə, folklor Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üçün qiymətli mənbə olmuşdur. Şair yeri gələndə bu zəngin xəzinədən istifadə etmişdir.

Qədim və Orta əsrlərdə yer kürəsinin yeddi iqlimə ayrılması haqqında elmi təsəvvürü bizə təkcə Nizami yaradıcılığında və ya həmin dövrdə yaranan tarix və coğrafiya kitablarından deyil, həm də Azərbaycan folklorundan, xüsusilə Azərbaycan nağıllarından öyrənə bilərik. “Üç bacının nağılı”ndan belə məlum olur ki, kiçik qız Mazarat böyüdükcə şöhrəti dünyanı tutur. “Axırda yeddi iqlimə, yeddi suya hökmü keçən bir padşahın oğlu bu qıza elçi göndərdi. Alışdılar, verişdilər, qızı padşahın oğluna verdilər. Bəli, toy qurtardı, kəcavələr bəzəndi, qızı gəlin apardılar” [1, 127].

“Yeddi gözəl” əsərinin qəhrəmanı Bəhrəmin tarixi şəxsiyyət olması ilə yanaşı, həm də şəxsiyyət haqqında rəvayətlər yaranması əski çağlardan bəllidir. Elə buna görə də, Bəhrəm haqqında yazan Firdovsi, Nizami, Dəhləvi, Nəvai və Cami kimi söz ustalarının hər biri müxtəlif qaynaqlara, müxtəlif ərazidə yaranmış folklor materiallarına əsaslanaraq rəngarəng ideya və məzmunlu əsərlər yaratmışlar.

Müşahidələr göstərir ki, şairin qələmə aldığı mövzular təkcə Azərbaycan xalq yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, türk folklorunda geniş yayılmışdır.

Bəhrəm haqqında yayılan əfsanə və rəvayətlər Sasanilər sülaləsinin nümayəndəsi Vərəhran şahla bağlıdır. O, eramızın beşinci yüzilliyində (418-438) hakimiyyət başında olmuşdur. Bütün mənbələrdə vəhşi heyvanları sərrast ovladığı üçün “Bəhrəm Gur” adı ilə tanındığı qeyd edilir [232, 280].

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsəri əsasında Əmir Xosrov Dəhləvinin yaratdığı “Həşt behişt” (Səkkiz cənnət), Əşrəf Marağayinin “Həft övrəng”, Feyzinin “Həft kişvər”, Əlişir Nəvainin “Səbeyi-səyyarə” (Yeddi səyyarə), Cami Əbdürrəhmanın “Həft övrəng” əsərlərinin hər biri özünəməxsus yaradıcılıq yolu ilə yanaşı, müxtəlif qayələr şifahi xalq ədəbiyyatı materialları bu əsərləri daha zənginləşdirmişdir. Nizami ədəbi məktəbinə daxil olan şəxsiyyətlərin yaratdığı əsərlər öz müəlliflərini uzun əsrlər boyu yaşatmış və yaşatmaqdadır.

“Yeddi gözəl” dastanı haqqında xeyli bəhslər açılmış, mübahisələr edilmiş, əsərin mövzusu, ideyası, janrı və s. məsələləri barədə bəzən uğurlu, bəzən də qeyri-qənaətbəxş fikirlər irəli sürülmüşdür. “Yeddi gözəl” əvəzinə “Yeddi peykər” yazmağımızın əsas səbəbi budur ki, “Yeddi gözəl” kimi tərcümə edilməsini düzgün saymırıq. Bu barədə sonrakı bölmələrdə geniş bəhs açacağıq. Lakin əsərin janrı barədə danışmaq məqsəduyğundur.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan hər hansı bir əsər barədə söhbət açan tədqiqatçılarımız ədəbi inkişafı, əsərin yarandığı dövrü, ədəbi termin məsələlərini unudaraq müasir ədəbi inkişafı meydana gələn terminlərlə uyuşdururlar. Bəziləri “Xosrov və Şirin” mənzum “roman”, bəziləri iyirmi sujet xəttinə malik olan, şair tərəfindən hər biri ayrılıqda “dastan” adlandırılan “Sirlər xəzinəsi”ni poema, bəziləri də “Yeddi gözəl” əsərini “Bəhrənamə” və ya “Yeddi gözəl” poeması kimi verirlər. Bizcə, bu yanlış hərəkətdir. Hər bir dövrün ədəbi inkişafını göstərən termin və həmin termin adı altında yaranan ədəbi-bədii əsər, yarandığı dövrün inkişaf səviyyəsini, müəllifin dünyabaxışını, tarixi təkamülünü göstərən şərtlərlə bağlıdır. Ona görə də, Nizami Gəncəvi hər bir əsərini yaradarkən həmin dövrün inkişaf səviyyəsini nəzərə almış, seçdiyi janrın xüsusiyyətinə bərabər hadisələri təsvir etmək imkanına uyğun forma və məzmunu əsas götürmüşdür. “Dastan” termini adı altında, məsnəvi şeir şəklində əsər yaratmaq Nizami Gəncəvi sənətinin əsasını təşkil edir.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan “İsgəndərnamə” dastanını ömrünün axırlarında yazıb yaratmışdır. Ona dünya şöhrəti qazandıran bu əsərindən razı qaldığını dönə-dönə söyləmişdir.

“Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” məsnəviləri kimi, “İsgəndərnamə”ni də yaradarkən şair tam şəkildə orijinal bir yolla getmiş, heç kəsin yaradıcılığına bənzəməyən qüdrətli bir sənət əsəri meydana gətirmişdir.

Nizami yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən “İsgəndərnamə” şairin ömrü boyu topladığı altmışillik həyatı müşahidələrinin nəticəsidir.

İsgəndərin həyat və fəaliyyəti haqqında qeyri-adi məlumatlar hələ özünün sağlığından (356-323) yazılmağa və yayılmağa başlamışdır. Ölümündən sonra isə bu xatirələr daha da şişirdilmiş, Qərb və Şərq aləmində geniş yayılmışdır. İsgəndərin katibləri, özü ilə gəzdirdiyi alimlər, tarixçilər, bu dünya fatehi haqqında ilk məlumat verənlər olmuşlar. Onun hərbi səfərlərini həddindən artıq şişirdərək, fəvqəladə şəkildə əfsanələşdirən xidmətçilərdən Kalisfeni, Klitarxi, Oneokriti və başqalarını xüsusi göstərmək olar. Sonra isə qismən həqiqətə uyğun tarixi qeydlərə əsaslanan Ptolomey və Aristobul olmuşdur.

Yunanıstanın məşhur ədəbi Lukian (125-200) “Tarixi necə yaratmaq lazımdır” adlı əsərində Aristobuldan bəhs edir və o, belə bir maraqlı rəvayət yazmışdır:

“Aristobul, İsgəndərin Por ilə vuruşunu çox mübaliğəli təsvir edərək, onun hörmətini qazanmaq istəmişdir. Öz əsərlərindən bir parçanı gəmidə oxuduğu vaxt, İsgəndər əsəri alıb suya atmış və demişdir: “ Səni də bu əsər kimi suya atmaq lazımdır. Çünki burada mənim əvəzimə sən vuruşmusan və bir zərbə ilə filləri məhv edən sənsən”.

Buradan belə çıxır ki, guya İsgəndər özü haqqında mübaliğəli söz deməyin tərəfdarı olmamışdır. Lakin tarixdən məlumdur ki, o, şan-şöhrəti haqqında bəhs etmək üçün xüsusi mədhiyyəçilər saxlamışdır.

Eramızdan əvvəl 331-ci ildə İsgəndər İrani ələ keçirir və özünü İran şahlarının qanuni varisi hesab edir. 333-cü ildə Misiri fəth etdikdən sonra İsgəndər əmr verir ki, Makedoniya və Yunanıstanda onu allah elan etsinlər. Bundan sonra Baktiriyani, Soqidiananı, Qərbi Hindistanı tutmuşdur.

Kalisfenin, Klitarxin, Oneskritin xatirələri İsgəndərdən sonra tarix yazan şəxsiyyətlər üçün əsas mənbə olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Diodorun, Yustinin, Kursiusin və Plutarxin yazdığı tarix kitabları Klitarxin xatirələrinə əsaslanmışlar. Sonrakı əsrlərdə isə Arrian öz tarixini Ptolomey və Aristobulun xatirələrinə əsaslanaraq yazmışlar. Buradan da şübhə etmədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istər Qərbdə istərsə də Şərqdə İsgəndərin yaşadığı dövrlərdən başlayaraq saysız-hesabsız dərəcədə onun fəthlər, bu fəthlər zamanı göstərdiyi şücaətlər haqqında əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar yaranmağa və yayılmağa başlamışdır. Deməli, zaman keçdikcə tarixi həqiqətlər tam unudulmuş uydurma rəvayətlər geniş ərazilərdə küll halında yayılmışdır. Mərhum professor Əli Sultanlının təbiri ilə demiş olsaq: “İsgəndərin həyat və fəaliyyəti folklor malı olmuşdur. Xüsusilə, Şərqdə İsgəndər bütün tarixi varlığını itirmişdir. Nağılçıların uzun qış gecələri üçün tərtib etdikləri rəvayətlərdə Makedoniya padşahı yeni bir Sima olmuşdur” [180,76].

Y.E.Bertels isə bu barədə bəhs açır və qəti qərara gələrək yazır:

“Tam qətiyyətlə demək olar ki, İsgəndər leqendası hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə yaradılıb yaşamışdı və bu leqendaları birinci dəfə aləmə yayanlar onun bütün diadoxlar səltənətinə səpələnmiş əsgərləri imiş” [48,106].

Buradan aydın olur ki, çox erkən çağlardan İsgəndər haqqında folklor materialları yayılmağa başlamışdır. Demək olar ki, İsgəndərin şəxsiyyətinin ilahiləşdirilməsi Şərq müəllifləri tərəfindən daha çox olmuşdur. Şərqdə onu müsəlmanlaşdıraraq, tanrının yerdəki elçisi hesab etmişlər.

Bu barədə bəhs açan Ə.Sultanlı Qərb ədəbiyyatında (ingilis və fransızlarda) İsgəndərin Beytölmüqəddəsi fəth etməsinin xaç müharibələri ilə bağlı olaraq meydana gəldiyini göstərir və Nizaminin İsgəndəri Kəbəyə gətirməsini də belə əsaslandırır:

“Nizami isə başqa bir səfər xətti intixab etmişdir. Əsərin əvvəlində məlum tarixi sıranı mühafizə etməklə bərabər, Nizami sonralar ya xalq rəvayətlərinə uyğunlaşdıraraq, ya da şəxsi xəyalına istinad edərək İsgəndəri Kəbəyə ziyarətə gətirir. İsgəndər tam mənası ilə müsəlman zəvvarları və hacıları kimi bütün qaydalara uyğun şəkildə Kəbəni ziyarət edir. Beləliklə, Nizami də dövrün tələbinə və xalq rəvayətlərinin məzmununa uyğun olaraq İsgəndəri müsəlmanlaşdırmışdır” [108,84].

İslam Şərqində “Aləmin şamı”, “Həzrət İsgəndər”, “İsgəndər əleyhüssəlam”, “İsgəndəri-sahibqran” və b. ləqəblərlə onu yad etmişlər. Hətta İslam dininin müqəddəs kitabı Quranın XVIII surəsinin 82-ci ayəsində İsgəndər Zülqərneyin haqqında danışılır. Bu da onu göstərir ki, xilafətin yarandığı və ərəb ədəbiyyatının inkişaf etdiyi dövrdə də İsgəndər haqqında olan rəvayətlər, bədii tarixi və ya yarım tarixi qeydlər Suriya və başqa ərəzilərdə yaşayan ərəblər arasında tərcümə edilərək daha çox yayılmışdır. Quranın şərhçiləri İsgəndərlə bağlı olan yeri izah edərkən əfsanənin Suriya mənbələri ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişlər. İbn-Xurdadbənin verdiyi bir məlumatdan aydın olur ki, Səlam adlı bir tərcüməçi 842-ci ildə Xəlifə Vasiqin tapşırığı ilə Çin səddinə getmişdir. Bu gedişdə, şübhəsiz, əfsanədə olan “çin səddi” məsələsini yoxlamaq məqsədini güdə bilirdi.

Makedoniyalı İsgəndər haqqında çox danışmaq, geniş bəhs açmaq mövzumuza daxil olmadığından əlimizdə olan zəngin məlumatlardan bəhs etmək fikrində deyilik. Yuxarıdakıları isə xatırlatmaqda məqsəd, Şərqin bir parçası olan Azərbaycan ərazisində İsgəndər haqqında əfsanə və rəvayətlərin yayıldığını yada salmaqdır. Şübhə etmirik ki, yunan, ərəb, fars dillərini dərinlən bilən, bu xalqların ədəbi və tarixi yazılı əsərlərinə köklü şəkildə bələd olan alim və şair Nizami Gəncəvi İsgəndər haqqında da geniş məlumat əldə etməmiş deyildir. Şair özü də bu barədə dönə-dönə məlumat verir, qeydlər edir. İsgəndərin gah yunan gah Misir, gah İran, gah da başqa mənşəli olduğunu müxəlif yazılı və ya şifahi ədəbiyyatdan öyrənmişdir. Əlbəttə, bu cür olması da səbəbsiz deyildir. İsgəndərin İrani istila etməsi bir fakt kimi həqiqət idi. Bunu bir növ qanuniləşdirmək üçün İsgəndərin Makedoniyalı Filippin oğlu deyil, qızının oğlu, yəni II Daranın oğlu, III Daranın qardaşı olduğu iddiasını ortaya atmışdır. Guya Makedoniya İran şahı II Dara tərəfindən istila edilmişdir. Bu dövrdə II Dara həm də Filippin qızını almışdır. O, toy gecəsi Filippin qızının nöqsanlı olduğunu görərək geri göndərmişdir. Lakin qız hamilə olduğuna görə İsgəndər Filippin sarayında dünyaya gəlmişdir. İran aristrokratiyası üçün belə olması, əlbəttə, əlverişli idi. Ona görə ki, bu bir tərəfdən İran taxt-tacının tarixi ardıcılığını əsaslandırır, digər tərəfdən İsgəndərin qanuni varisliyini təsdiqləyib, özləşdirirdi. Əlbəttə, bu ideyanın ortaya çıxmasında həm Misir rəvayətləri, həm də Psevdo-Kallisfenin rəvayətləri əsas götürülmüşdür. Misirlilərə görə İsgəndər misirli kimi göstərilmişdir. Həm də bu rəvayətlər pəhləvi dilinə tərcümə edilərkən “yeni ideya” meydana gəlmiş və İranın qələm sahibləri bu barədə bəhslər etmişlər. Bunu Nizami Gəncəvi də duymuşdur. Lakin özünün amalına, ideyasına uyğun gəlmədiyindən nə Misir, nə ərəb, nə də pəhləvi-fars rəvayətlərini tarixi və yarım tarixi məlumatları deyil, bizzat, həqiqi tarixi qeydləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını əsas götürmüşdür. Elə buna görə də özünəməxsus yaradıcılığa malik olan Nizami Gəncəvidən bəhs edən A.Y.Krımski, Y.N.Marra əsaslanaraq yazmışdır: “İsgəndər haqqında kitab-nəsrə yazılmış orijinalın sadə şəkildə nəzmə çəkilməsidir” [194,79].

Əlbəttə Nizami Gəncəvi Makedoniya fəthi haqqında Qərb və Şərq ərazisində yayılan əfsanə və rəvayətləri bir tərəfə qoymuş, özünün idrakına sığışanı və xalq yaradıcılığı qaynaqlarına söykənməyi düzgün yol hesab etmişdir. Elə buna görə də Y.N.Marrin gəlidiyi ümumi nəticəni A.Y. Krımski aşağıdakı şəkildə təkrar etmişdir:

“Nizami fars şairi deyil, o, Azərbaycan mühitində yaşayıb yaratmışdır və onun şeirlərini iranlı başa düşmür, ola bilsin ki, Qafqaz üçün o, dahidir, İran üçün isə Nizami dahi deyil” [194, 79].

Nizami Gəncəvinin iranlılar üçün düha sahibi sayılmamasının bizə görə iki səbəbi ola bilərdi. Birinci, onun özünəqədərki ədəbi yolla getməməsi, yəni İsgəndər kimi dünya fəthindən bəhs edərkən heç bir İran mənbələrini əsas saymadan qələmə alması, ikincisi isə şairin xəlqiliyi, humanizm və yenilikçiliyinin dərk edilməməsi ola bilərdi. Bəlkə də bəzi millətçiliyə yuvarlananlar açıq şəkildə şairin mənsəyini dərk etdiklərindən onun yenilməz, fitri istedadını görmək istəməmişlər. Həqiqət göz qarşısındadır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığına heyran qalan, qibtə edən saysız hesabsız Şərq şairləri onun ədəbi təsirindən qurtara bilməmiş, Nizami təsiri altında yazıb yaratmışlar. Beləliklə, islam dünyasında ən böyük ədəbi məktəb, Nizami ədəbi məktəbi olmuşdur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığını lazımi qədər qiymətləndirə bilməməyin bir səbəbi də, şübhə etmirik ki, bəzilərinin bədii əsərlə tarixi əsərləri eyni şəkildə görmək istəməmələri meylindən irəli gəlmişdir. Yəni, şair xəyalını, romantikasını, bədii əsərin məqsəd və qayəsini unudaraq, sırf tarixi əsər yazmağı arzulamışlar.

Nizami Gəncəvi isə hadisəni tarixdən əlsa da, onun qəhrəmanı tarixdə yaşamış müstəbid, istilacı, qaniçən, xalqları zülmə, əsarətə salan cəllad, talançı İsgəndər deyil, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı, xalqlara xoşbəxtlik gətirən, ideal insan xarakterinə malik olan İsgəndərdir. Bu da şairin amalından irəli gələrək qarşıya qoyduğu məsələləri, arzu və istəyinin nəticəsi kimi həll etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu o demək deyildir ki, Nizaminin İsgəndəri tam nöqsansız olmaqla, yaratdığı əsər tarixi təhrifin nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. Tarixdən məlumdur ki, makedoniyalı İsgəndər güclü və qüvvətli ordu ilə 336-cı ildən başlayaraq atasının yolunu davam etdirmiş, əvvəlcə Rum və şimali Misiri ələ keçirmiş, sonra bir-birinin ardınca Suriya, Livan, Oman, İran, Hindistan, Orta Asiya və b. ölkələri iti yürüşlərlə tutmuş, onların var-yoxunu talan etməklə az bir müddət ərzində böyük bir imperiya yaratmışdır [188, 73-88]. Yunan-Makedoniya imperiyasının yaradıcısı İsgəndər haqqında əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı, tarixi qeydlər də Nizami Gəncəvinin diqqətindən yayına bilməzdi.

Ə.Sultanlı “İsgəndərnamə”dən bəhs edərkən yazmışdır:

“İsgəndərlə bağlı keyfiyyətlərin, hərbi və xəyali səfərlərin verilişinə gəldikcə Qərbi Avropa müəllifləri ilə Nizami arasında çox böyük fərqlər var. Bütün müəlliflərdə tarixdə məlum olan əsas hərbi səfərlər saxlanılmışdır, yəni, İsgəndərin Misir, Babil, İran, Hind hərbi səfərləri və qaranlıq dünyaya xəyali səfəri bəzi dəyişikliklərdə təkrar olunmuşdur” [10;83].

Ona görə də şair Qərb-Şərq fəthinin dünyagirliyi, talançılığı haqqında örtülü və ya açıq şəkildə fikirlərini söyləsə də, əsas məqsədi xalqın arzu və istəklərinə xidmət etmək olmuşdur. Ona görə də əsər boyu ədaləti bərpa etmək, haqsızlığa son qoymaq, əmin-amanlığın keşiyində durmaq, dünya xalqlarının varlığını və inkişafını təşkil etmək, adət-ənənəyə, mədəniyyətə, xüsusilə elmə fikir vermək məsələlərini şahlar və əyanlar qarşısında qaldırmağı Nizami Gəncəvi özünə borc bilmişdir. Bu, bir tərəfdən xalqın, bəşəriyyətin həmişə arzusu olmuşdursa, digər tərəfdən şair bunlar barədə bəhs etməyi özünün birinci dərəcəli borcu hesab etmişdir. Ona görə də, Nizami Gəncəvinin İsgəndəri tarixi İsgəndər deyil, xalqa hami olan cəngavər İsgəndər, alim İsgəndər, nəhayət, peyğəmbər İsgəndər surətidir. Bu baxımdan tarixi İsgəndərlə Nizami İsgəndəri tam şəkildə fərqlənmişdir. Elə bu səbəblə də bəzən şairi “tarixi təhrifdə” təqsirləndirmişlər.

Bir sıra yəhudi mənbələrindən İskəndər qızıl, cəvahirat, qadın düşkünü, zalım, qaniçən və kafir kimi təsvir edilir. O, hər hansı bir ölkəyə yaxınlaşarkən əvvəlcə qasid göndərüb çoxlu xərac istəyir. Xərac verənlər ölkəni xarabazara çevrilməkdən xilas edir, verməyənlər isə hər cür zəlalətə düçar edilirdi. İskəndərin hər bir səfərində bu hərəkət təkrar olunur. İşğal etdiyi

ölkələrin var – yoxunu, qızıl – gümüş xəzinələrini ələ keçirdikdən sonra gözəl qızlarını seçib, özünə arvad etmək məqsədi ilə sarayına toplayırdı.

Elə buna görə də, Zərdüştlüyün dini romanı “Artıq virazın kitabı”nda İskəndərə nifrət tam aydınlığı ilə özünü göstərir: “3. Bundan sonra isə imansız Həbis Ariman bu etiqadı (Zərdüştlüyü) pozmağa səy edərək. 4. Misirdə yaşayan bir imansız, İskəndər Rumini ağır və dözülməz təzyiqlə, müharibə və tarımlarla İrənşəhr üzərinə hücumla keçməyə vadar etmişdir... 8. Misirdə yaşayan bu bədbəxt patriarax, bidətçi, imansız, xəbis İskəndər - Rumi gəldi və yandırdı (yəni bütün müqəddəs kitabları yandırdı) və İrənşəhrdə bir çox düsturları və detevərləri və ertəpləri və məbədə baxanları (Bunlar Zərdüştlük ruhaniyyətinin müxtəlif mənəbləridir), din mühafizələrini, velmojalı və müdrikləri öldürdü. 10. İrənşəhrin başçıları və ev sahibkarları arasına qeyz və düşmənçilik toxumu səpdi. 11. Özü isə öldü və Cəhənnəmə vasil oldu” [2, 50-51]. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Nizami Gəncəvi İskəndəri nə qədər ideal təsvir etsə də, şair çox vaxt üstüörtülü, maraqlı eyham və maneralarla, bəzən sərt, bəzən də yumşaq şəkildə elə təsvir edir ki, onun sənətkarlığına heyran qalmaya bilmirsən. İskəndərin dünyagirliyi, daş qaş üçün göstərdiyi cəhdlər, qasid göndərən xərac istəməsi və s. məsələlər. “Şərəfnamə” hissəsində xüsusi olaraq nəzərə çarpır.

Tarixi İskəndərin iç üzünü ortaya qoyan bir epizodda deyilir ki, Zülmət dağının padşahı iki kəndli arasında gedən mübahisəni ədalətlə həll edir. Kəndlinin biri topağını qonşusuna satır. Həmin qonşu torpağı qazarkən xəzinə tapır. Torpaq alan xəzinəni torpaq satana qaytarmaq istəyir. Lakin torpaq satan almır, deyir ki, mən yeri altı və üstü ilə sənə satmışam. Padşah belə şərt qoyur ki, torpaq satan öz qızını torpaq alanın oğluna versin və onların toyunu həmin xəzinə ilə etsinlər, həyat qursunlar. Buna şahid olan İskəndər deyir ki, mən onu elə etməzdim. Onların hər ikisini öldürürdüm, xəzinəni özüm götürürdüm.

Əlbəttə, bütün bunlar onu göstərir ki, Nizami Gəncəvinin tarixi İskəndər və İskəndər kimi bəşəriyyət tarixində hərəkət etmiş olan şahlar, əyanlar deyil, xalqa xidmət göstərən, onu öz ədaləti ilə yaşadan yeni düşüncəli, yeni xarakterli, ədalətli İskəndər düşündürmüşdür. Ona görə də, istedad sahibi Nizami Gəncəvi eramızdan əvvəl yaşayan makedoniyalı İskəndəri və onun haqqında yaranan, yaşayan yazılı və şifahi nümunələri nəzərdən keçirmiş, yeni ideyalı, xalq tərəfində duran qəhrəman yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Şübhəsiz, xalq düşünən şair, arxasını da xalqa söykəmiş, şifahi xalq yaradıcılığına əsaslanaraq fətehi, alim və peyğəmbər İskəndəri qələmə almışdır. Bu İskəndər iki kitabda ümumiləşmişdir. Bəlkə də şair İskəndər haqqında üç kitab yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Lakin işin gedişi məsələni dəyişmiş, iki kitabda ümumiləşdirmişdir ki, bu da qanunauyğun sayılmalıdır.

Peyğəmbər olan hər bir şəxs, şübhəsiz, dünyanın bütün sirlərinə bələd olmalıdır. Nizami Gəncəvinin gözündə alim, sirləri arayıb araşdıran ən qiymətli və ən qüdrətli məxluq hesab olunur. Unutmaq olmaz ki, şair həmişə xalqın irəliləyişini, onun maddi və mənəvi varlığında böyük rol oynayan elmi yüksək qiymətləndirmişdir. “Elmsiz insan kordur” atalar sözü elə bil şair üçün əsas olmuşdur. Ona görə də, Nizami Gəncəvi xalqın varlığını, onun inkişafını elmdə axtarmış, ömrü boyu bütün əsərlərində, xüsusilə, İskəndərnamədə elmə daha yüksək qiymət vermiş və İskəndəri elmin hamisi, nəticədə peyğəmbər kimi təbliğ etmişdir.

Bunu unutmaq olmaz ki, bəşəriyyət tarixində xalqın tanrı qədər yüksək tanıdığı peyğəmbər olmuşdur. Həm də peyğəmbər Allahla əlaqə saxlayan, onun elçisi və yer üzünün tanrısı hesab olunmuşdur. Xalqın bu inam və etiqadı təkcə islam dünyası üçün deyil, xristian xalqlarında da bunu görmək çətin deyildir. Daha dərin köklərə bələd olan Nizami Gəncəvi elə bil qəsdən əsərini bu şəkildə yazmışdır. Xalqın səcdə edib, allaha qədər böyük, hər şeyə bələd və bütün sirlərdən agah olan peyğəmbəri xalqın tərəfində duran nadir şəxsiyyətdir. Peyğəmbərliyə çatmaq üçün səbr, ağıl, ədalət, bacarıq, elm və s. xariqələrdə xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də ona allah tərəfindən fikir, hökm gəlməlidir. Deməli, xalqın tanıdığı, səcdə

etdiyi, məxluqun alisi sayılan peyğəmbərlə Nizami Gəncəvinin qiymət verdiyi əsl alim eyni ola bilər. Hər ikisi İskəndər surətində birləşə bilər. Belə də olur. Birinci kitabda olan fateh İskəndər, ikinci kitabda əvvəlcə alim, sonra isə peyğəmbər dərəcəsinə yüksələn ideal insandır. Bu ideal surət əvvəldən axıra qədər xalqın mənəviyyatına, ədəbi estetik zövqünə, istək və arzularına xidmət edir. Şair bir tərəfdən xalqın mənəvi ehtiyacını ödəyir, digər tərəfdən arzu və istəyini yerinə yetirir, üçüncü tərəfdən isə şahları təbliğ edərək tərbiyələndirir və onları İskəndər kimi ədalətli olmağa çağırır. Bütün bu xüsusiyyətlərə görə də Nizami Gəncəvi xalqın keşiyində duran əsl vətəndaş şair sayılır.

Nizami “Xəmsə”sinin içərisinə daxil olan 5 poemanın hamısında siyahı xalq qaynaqlarından istifadə edilməsi böyük şairin öz xalqına, vətəninə, dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə vurğunluğu ilə izah edilməlidir. Kökünü yerin dərin qatlarına salan bir ağac heç vaxt quruya bilməz. Ona görə də, Nizami həmişəyaşıl ağac kimi bir əbədilik simvoluna çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Nizami və qadın obrazları. “Azərbaycan qadını” jurnalı, Bakı, 1939 №10.
2. Əliyev Q. Nizamişünaslığın izi ilə “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 2 oktyabr 1987.
3. Əliyeva D. Nizami əsərləri gürcü dilində. Azərbaycan SSR EA xəbərləri Bakı, 1978 №4.
4. Əliyev R. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” Bakı, 1983.
5. Əliyev R. Yeganə səfər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti Bakı 26 sentyabr 1980.
6. Quliyev H. Klassik irsin tətbiqi və nəzəriyyə məsələləri. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1971.
7. Mir Cəlal. Yeddi gözəldəki hekayələr haqqında. Bakı, 1947.
8. Nizami Gəncəvinin farsca xəmsəsi. Tehran. 1330.
9. Vurğun S. Dahi Azərbaycan Şairi. “Azərbaycan Şairi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. Bakı, 26 sentyabr, 1947.
10. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968.

Джахан АГАМИРОВ

ОТРАЖЕНИЕ ТЮРКИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Гянджа, азербайджанский тюрк, поэзия, гимн

Низами Гянджеви всегда извлекал пользу из традиций азербайджанского народа, к которому он принадлежит. В своих произведениях Низами Гянджеви громко заявляет о том, что он азербайджанский тюрк, и при необходимости обосновывает это наиболее яркими примерами в своих маснависах, которые входят в блок «Хамса». Это, в свою очередь, является наиболее убедительным ответом тем, кто искажает национальность гениального мыслителя.

Как и у других народов, традиция мечтать и толковать сны была широко распространена среди азербайджанских тюрков с древних времен. Это можно увидеть не только в источниках устной народной литературы, в «Китаби Деда Горгуд», считающейся величайшим памятником, но и в образцах письменной литературы. Или, в большинстве наших народных сказок, можно привести сколько угодно примеров сновидения и его толкования. Этот мотив мы видим и в «Хосрове и Ширин».

Национально-нравственные ценности азербайджанского народа лидировали в творчестве Низами Гянджеви, что является ярчайшим примером того, что он был азербайджанским тюрком.

REFLECTION OF TURKISM IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, Ganja, Azerbaijani Turk, poetry, anthem

Nizami Ganjavi has always benefited from the traditions of the Azerbaijani people to which he belongs. In his works, Nizami Ganjavi loudly declares that he is an Azerbaijani Turk, and when appropriate, he substantiates them with the most effective examples in his masnavis, which are included in the "Khamsa" box. This, in turn, is the most convincing answer to those who distort the nationality of the genius thinker.

As in other nations, the tradition of dreaming and interpreting dreams has been widespread among Azerbaijani Turks since ancient times. This can be seen not only in the sources of oral folk literature, in "Kitabi Deda Gorgud", which is considered the most magnificent monument, but also in examples of written literature. Or, in most of our folk tales, it is possible to show any number of examples about dreaming and its interpretation. We see this motif in "Khosrov and Shirin" as well.

The national moral values of the Azerbaijani people were leading in the works of Nizami Ganjavi, which is the clearest example of his being an Azerbaijani Turk.

Daxil oldu: 12.05.2024-cü il